

Kloferová, Stanislava

O vývoji dialektismů v severomoravském pohraničí

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná.
1989-1990, vol. 38-39, iss. A37-38, pp. [141]-148

ISBN 80-210-0168-2

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101706>

Access Date: 09. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

STANISLAVA KLOFEROVÁ

O VÝVOJI DIALEKTISMŮ V SEVEROMORAVSKÉM POHRANIČÍ

Mluva v nově dosídlených pohraničních oblastech má své osobité rysy. Obecně se konstatuje, že nepřítomnost tradičního jednolitého nářečního podloží zde způsobuje rychlý posun k vyjadřování oblastně nepříznačným. Krajově zabarvené prvky fungují spíše jako potenciální dublety fakultativní varianty¹), které se postupem času z aktivního užívání vytrácejí. Tento posun lze nejzřetelněji pozorovat v morfologii.

Předmětem našeho výzkumu se staly oblastně podmíněné slovníkové prvky v běžné mluvě generace ukončující základní školní docházku, jejíž jazykové povědomí (v 15 letech již dostatečně pevné) považujeme v současné době za nejnovější stadium vývoje běžně mluveného jazyka v nově osídlených oblastech.

Metodické postupy pro zpracování podobného materiálu doposud nebyly prověřeny.² Je mimo pochybnost, že je třeba mít na zřeteli především hlediska sociolingvistická³ (kontakty s jazykovými oblastmi, jazykový a sociální původ, jazyková přizpůsobivost atd.). Při zjišťování stavu nářečního lexika v oblasti pohraniční je postižení situace ztíženo tím, že neexistují dvě obce se stejným zastoupením jednotlivých nářečních skupin, někde dokonce některá nářeční skupina schází (např. v Libně Slezané). Proto se jevil jako výhodný postup, při němž se vycházelo ze vzájemného srovnání mluvy dětí, jejichž rodiče patří k totožným nářečním skupinám. Sociální zařazení nehraje u příslušníků nejmladší generace v pohraničí závažnější roli. Děti se řadí do vcelku stejnorodého školního kolektivu vrstevníků, který působí jako rozhodující činitel při utváření běžného vyjadřování ve všech jeho jazykových plánech a nevyhýbá se ani slovní zásobě. Zaměřili jsme se na tu část lexika, u níž byla výzkumem v 70. letech zjištěna ještě dosti výrazná vázanost na tradiční (rodičovské) nářečí.⁴

Výzkum jsme provedli v jedenácti obcích severomoravského pohraničí (Adolfovice, Andělská Hora, Branná, Javorník, Jindřichov u Krnova, Li-

- obce, v nichž byl prováděn výzkum
- orientační body:
- BR - Bruntál
- JE - Jeseník
- ŠU - Šumperk

bina, Lomnice u Rýmařova, Loučná nad Desnou, Město Albrechtice, Zátor, Žulová — srov. mapku) u dětí rozdílného rodičovského jazykového (nářečního) původu. Pro náš dotazník jsme vybrali několik pojmů, jejichž pojmenováním se nářečí na Moravě a ve Slezsku výrazně odlišují. Jde o jevy označované ve spisovném jazyce jako dětské chrastítko, kvedlačka, plod lopuchu, vázat na smyčku a škvor. Pojmenování těchto pojmů jsme sledovali záměrně. Jde o označení pojmenovávající předměty (případně činnost) vázané na užití v úzkém rodinném kruhu nebo v kolektivu dětí již předškolního věku. Souhrnně se dá říci, že lze stanovit difference v uplatnění tří zásadních vlivů: 1. rodinná tradice, 2. tlak většinové osídlenecké skupiny, 3. tlak spisovného jazyka. Všechny se vzájemně podmiňují, avšak za základní je třeba považovat jazykový (krajový) původ, reprezentovaný rodinnou tradicí. Ta měla bezesporu velmi silný vliv na zachování oblastně podmíněných slovníkových prvků u generace střední, jejíž rodinné jazykové zázemí představoval ještě dialekt

společný oběma jejím rodičům. Na tomto místě je nutné připomenout, že oblast severomoravského pohraničí představuje území se zcela osobitými rysy vývoje jazyka. V prostředí, v němž se setkali příslušníci nejrozličnějších tradičních nářečí z celého území českého národního jazyka včetně volyňských Čechů a slovenských reemigrantů z Rumunska, kladl se a doposud se klade u dětí větší důraz na spisovné vyjadřování než kdekoliv jinde. Tento tlak (projevující se převážně v morfologii, ale též ve slovní zásobě) je umocněn v neposlední řadě též působením rodičovského zázemí [především generace střední, jež zde vyrůstala v nářečně velmi pestrém prostředí, si uvědomovala a doposud stále uvědomuje lokální omezenost určitých jazykových prostředků a automaticky je hodnotí jako prohřešky proti „správnému“ vyjadřování]. Rodiče dnešní mladé generace již jsou většinou smíšeného nářečního původu, takže jednotná tradice (dialekt) zde v rodinném prostředí nemá pevnou oporu. Přesto však byly ještě dnes některé vlivy ojediněle zaznamenány (jde převážně o tradici související s původem matky).

Blízkost tradičního nářečního území (s odlišnými důsledky při úseku jižním a východním⁵) má nepochybně vliv na postavení oblastně podmíněných prvků ve slovní zásobě. Tento vliv se v našem materiálu mohl příznakově odrazit především v mluvě dětí z obcí Loučná, Libina, Město Albrechtice a Zátor. Oblastní prvky blízkého tradičního osídlení si uchovávají nejen děti pocházející z rodiny jazykového původu středomoravského (případně slezského), za závažnou je třeba považovat tu skutečnost, že se objevují i u dětí s jiným nářečním zázemím.⁶ Odlišná je situace ve vzdálenějších obcích. Zde pozorujeme sice výraznější vliv spisovného jazyka než v oblastech těsně sousedících s tradičním osídlením, avšak zanedbatelný není ani vliv převládající osídlenecské nářeční skupiny. K spisovným ekvivalentům se přiklání častěji děti ze skupiny východomoravské a slezské. Méně adaptabilní je skupina česká a středomoravská. Zvláštní, nejméně jednotný celek představují příslušníci mladé generace rodičovského původu slovenského. U nich jsou slovníkové jevy nejpestřejší.

Všimněme si nyní jednotlivých označení sledovaných pojmů: 'Dětské chrastítko' označují tradičně dialekty na Moravě a ve Slezsku většinou výmění základy *štěrč-*, *štěrč-* a *hrk-* (jmenujme např. *štěrčátko*, *štěrčáček*, slezské *štěrčátko*, *štěrčotka* a východomoravské *hrčátko*, *hrkotka*; posledně uvedený základ je rozšířen též ve slovenštině). Srovnáme-li získaný jazykový materiál s údaji o zastoupení jednotlivých osídlenecských nářečních skupin v uvedených obcích, zjišťujeme, že tradiční generační linie zůstává doposud nepřerušena. Pozoruhodný je příklon skupin s původně jiným nářečním označením k slovníkovým prvkům skupiny dominující, v obcích bližších tradičnímu osídlení je tato tendence posílena navíc tlakem sousedního (inter)dialektu (slovní základ *štěrč-* byl

doložen u skupiny východomoravské v Libině a Loučné, slezské *šterk-* u skupiny středomoravské, východomoravské a slovenské v Jindřichově a Městě Albrechticích). Základ *hrk-* pak převládá nejen v Lomnici (možný vliv sousedního dialektu), ale i v obcích vzdálenějších (Adolfovice, Andělská Hora, Javorník, Žulová), a to opět u všech skupin. Sem už nezasahuje vliv kompaktního osídlení a dominující výrazy se shodují s oblastními prvky převládající osídlenecké nářeční skupiny: základ *hrk-* uvádí v těchto oblastech i skupina středomoravská a slezská. Spisovný výraz *chrastítka* proniká jako označení nové zejména v obcích vzdálenějších (Adolfovice, Javorník, Žulová, avšak též Andělská Hora) a uvádějí jej především informátoři ze skupiny slezské. Nejčastějšího výskytu dosahuje v obci Zátor, kde je druhým nejčastějším označením (bez rozdílu příslušnosti k nářečnímu původu). Oblastní příznakové výrazy, vymykající se těmto tendencím, jsou méně obvyklé. Tak např. základ *hrk-* se objevuje sporadicky u skupiny středomoravské a východomoravské ve všech obcích, většího zastoupení dosahuje v Loučné (1:3). Za zajímavé však považujeme slovtvorné regionalismy *hrkalka*, *hrkávka*, *šterchálka*, *šterkavka* doložené výjimečně, ale vždy ve shodě s rodičovským (zejména mateřským) zázemím.

U pojmenování kvedlačky místo očekávaných nářečních slovních základů *šprudl-* (*šprudlák*), *švrl-* (*švrlák*, *švr(d)lačka*) vytvářejí hlavní protiklad základy *kvedl-* (*kvedlačka*, *kvedlátka*) a *švrl-*. Základ *šprudl-* pocíťovaný jako výrazně expresivní nápadně ustoupil již u střední generace, kde je nahrazován označeními s kořenem *kvedl-* (*kverl-*, *kvidl-*). Dnešní stav se pak vcelku shoduje s výsledky zjištěnými u slova *chrastítka* s tou výjimkou, že označení *kvedl-* (časté v Čechách a shodně se spisovným jazykem) téměř úplně nahradilo základ *šprudl-*. Převládá tedy u všech skupin v obcích sousedících s nářečními středomoravskými (lze předpokládat, že kořen *kvedl-* převládl i u dnešní mladé generace ve středomoravských městech) a jako spisovný výraz se objevuje v malém množství i v ostatních obcích, především však u informátorů s původem středomoravským. Ekvivalent s počátečním *švrl-* (s obměnami kmene *švr(d)l-*, *škvr(d)l-*) převládá ve vzdálenějších obcích a dominuje na východě, kde je podporován i situací v blízkém Slezsku. I v označení *kvedlačky* byly ještě ojediněle zaznamenány regionalismy — u skupiny středomoravské *šprudlák*, *šprudlovačka*, ojediněle se objevila i slova s podobnou hláskovou stavbou (*šmuclák*, *špruše*, *špluchtátka*), u skupiny slezské *šverlok*, *švrllok* (vzácně i s lexikalizovanou náslovnou souhláskovou skupinou *šf-*), dva chlapci (!) ve dvou obcích uvedli výrazy *rogula*, *rogulka*.

Odlíšné jazykové tendence se projevují u další skupiny slov, u slovního označení pojmů 'plod lopuchu', 'vázat na smyčku' a 'škvor'. Prvé z nich zaujímá v našem dotazníku zvláštní postavení. Ve spisovném jazyce totiž

jednoslovné označení pro tuto reálii schází, zatímco tradiční dialekty se bohatě diferencují. Uvedme jen námátkou některé moravské ekvivalenty: *kotačka, knoflík, kudlačka, vlk, zloděj, žebrák, žid, švagr*. Pestrá nářeční pojmenování a pravděpodobně i menší frekvence tohoto výrazu způsobily, že si mladá generace vytvořila nové označení, které však nenavazuje na žádný z tradičních lexémů [nepochybně pro jejich bohatou a různorodou metaforičnost]. Ve všech obcích bez rozdílu se užívá většinového pojmenování *bodlák*, slova, jež má ve spisovném jazyce blízkou konotaci, totiž 'pichlavá rostlina', a které je až nápadně nepříznavým ekvivalentem.⁷ Objevují se sice doklady, jež jazykový [nářeční] původ svého uživatele jednoznačně „prozradí“ — nejčastěji výraz *vlk*, ojedíněle pak *kudlák, kotačka, babka, bubák, knoflík, ježek*; ty se však vyskytují zcela sporadicky.

Substantivní částí spojení vázat na smyčku se moravské dialekty vzájemně příliš neliší. Vedle téměř celomoravského vázání *na smyčku* jsou doloženy ještě slezské a severoalašské regionalismy, které se ale pro své úzce lokální rozšíření nemohly promítnout v jazykovém úzu. Je pozoruhodné, že u tohoto obratu se projevila obdobná tendence jako u pojmenování plodu lopuchu, přestože zde nářeční tradice vytvořila poměrně jednotný základ. Ve všech obcích užívá mladá generace spojení vázat *na mašličku* (*na mašli*, případně *na mašlu*). Vyjádření *na smyčku* je četnější pouze v obcích položených v jižní části pohraničí v blízkosti nářeční oblasti středomoravské: v Libině (zde u 38 z 43 informátorů, avšak 32 z nich má rodičovské zázemí středomoravské) a v Lomnici (zde 9 z 29, rodičovská tradice východomoravská a slovenská). V ostatních obcích je výraz *na mašličku* uváděn bezmála u všech dětí. Svou úlohu zde sehrál nepochybně zdobný prvek reálie (tvar dvojsmyčky) a zřejmě konotace spisovného výrazu mašle ('stuha, zpravidla ozdobně uvázaná').⁸

Nové pojmenování si utváří mladá generace i pro označení škvora. Se spisovným výrazem *škvor* se shodují tradiční východomoravské a jihozápadomoravské dialekty, avšak tato skutečnost se v jazyce našich informátorů nikterak neprojevuje (ze všech 11 obcí je slovo *škvor* doloženo u dětí východomoravského původu pouze ve 3 případech). Četnější označení *škvor* v Andělské Hoře a Lomnici a sporadický výskyt ve všech obcích s výjimkou Zátoru lze tedy považovat za průnik ze spisovného jazyka. Naopak velmi silné postavení má nově vzniklý výraz *klišťák* (často ve většinové fonetické realizaci *klišťák, klišťak*), který převládá ve všech obcích u všech dětí bez rozdílu. Pouze v těsné blízkosti tradičního území slezského, v obci Zátor, byl zaznamenán 100 % výskyt oblastního slezského *štipka* (toto pojmenování má však silnou pozici i u střední generace bez ohledu na její nářeční původ). Z převážujících oblastně podmíněných slov byl uváděn zejména středomoravský základ *uch-* (*ucholák, ucholář, ušák*), u Slezanů pak ekvivalent *štipka*.

Klišťák je vskutku označením novým, jeho užití nelze vysvětlovat možnou záměnou dvou rozdílných pojmů (škvor × klišťě). Důkaz pro toto tvrzení přináší již sám úzus mladé generace. Výzkum prokázal, že se převládající označení pojmu 'klišťě' shoduje se spisovným jazykem; výjímku tvoří pouze obec Libina (v níž byl ostatně i u jiných výrazů zaznamenán silný kontakt s tradicí) s pojmenováním *piják*, které se zde četností výskytu vyrovná slovu *klišťě*. *Klišťák* ve významu 'klišťě' však uvádí většina příslušníků mladé generace v Zátoru (význam 'škvor' je zde obsazen označením *štipka*).

V uvedeném jazykovém materiálu, získaném terénním výzkumem v severomoravských pohraničních obcích, se ukazují dvě závažné tendence ve vývoji oblastně podmíněných slovníkových prvků. Obě tendence jsou podmíněny charakterem příslušných pojmů.

První tendence se projevuje u okruhu výrazů spojených s domácností, v našem případě nástrojů, jejichž užití v rodinném prostředí má vyšší frekvenci. Nepochybně zde působí i slovtvorná charakteristika těchto slov. Všechna jsou deverbativa a jejich postavení v mluvě podporují i základní slovesa (*štěřchat, hrkat, švrlat, kvedlat*). Do této skupiny pojmenování proniká pozvolna znalost spisovného výraziva (díky průmyslové výrobě těchto předmětů), což se v různé míře projevuje u jednotlivých skupin různě.

Druhá tendence se projevuje ve skupině výrazů spojených s užitím spíše v dětském kolektivu a jejich frekvence je méně častá. Také kontakt s tradicí je u nich značně omezen. Pro tuto skupinu pojmů si mladá generace utváří sama nové pojmenování, a to většinou na základě nepříznačném, neexpresivním.

Významně ovlivňujícím činitelem se ukazuje vzdálenost od tradičního osídlení, která v obcích bližších posiluje postavení příslušného (inter-)dialektického výrazu. V obcích vzdálenějších má v případě konkurujících si pojmenování rozhodující postavení většinový tradiční výraz generace osídlenecké.

POZNÁMKY

¹ Srov. S. Utěšený, O ústupu příznakových moravských jevů v běžném úzu. Naše řeč, 62, 1979, 234—240.

² Srov. M. Krčmová, K formování běžně mluveného jazyka v moravských městech. SPFFBU, A 34, 1986, 61—67.

³ Srov. S. Utěšený, K jazykovému vývoji v pohraničí českých zemí. Slovo a slovesnost, 31, 1970, 44—57.

⁴ S. Utěšený provedl na počátku 70. let výzkum v jihozápadočeském pohraničí, kde zjišťoval aktivní a pasivní znalost tradičních nářečních slov u mladé generace. Kon-

statoval stále silně uplatnění oblastních slovníkových prvků, a to nejen v obcích ležících na blízkém území tradičním, ale dokonce i v obcích pohraničních. Srov. S. Utěšený, Tradiční nářeční slova v jihozápadočeském pohraničí. Naše řeč, 55, 1972, 243—249.

Výzkumem slov vázaných na nejužší rodinné prostředí zjistil J. Balhar, že mladá generace si aktivně znalost těchto výrazů doposud udržuje též v moravských městech. Výsledky a závěry tohoto výzkumu se až na drobné výjimky shodují se stavem v severomoravských pohraničních obcích u dnešní generace střední (tedy vrstevníků výzkumu ze 70. let). Srov. J. Balhar, Některé rysy vývoje slovní zásoby v městské na Moravě. SPFFBU, A 27, 1979, 125—130.

5 V morfolologii a hláskosloví oblastní příznakost interdialektu středomoravského poněkud zpomaluje posun směrem k vrstvě spisovné. Ve Slezsku působení „brzdícího“ interdialektického mezistupně chybí, vývoj tudíž postupuje vcelku ke spisovné češtině [ve shodě se situací u mladé generace na tradičním území slezském].

6 Tyto oblasti byly většinou osídleny obyvatelstvem z blízkého nářečního území. Působí zde také další okolnosti, jako např. škola v místě s bývalým tradičním dialektem, dojíždění do zaměstnání, těsnější kontakt v rámci JZD atd.

7 Dominantní postavení výrazu *bodlák* jako označení užívaného mladou generací však pouze dosvědčuje, že zde neexistovalo slovo v utvářejícím se kolektivním jazykovém povědomí pevněji zakořeněné: chyběla jednotná nářeční tradice a navíc silná expresivnost jednotlivých výrazů vylučovala upřednostnění jednoho z nich. Odlišná a přesto však podobná tendence se projevuje v oblastech s tradičním označením. Např. v Brně, kde ještě střední generace uvádí označení *babka* [vedle *vlk*], sjednocuje se mladá generace již blíže specifikujícím pojmenováním *kudlībabka* [středomoravské *kudlit* má význam 'tahat za vlasy'].

8 Spojení *na mašličku* bylo zaznamenáno též u mladé generace ve všech moravských městech.

Tradiční nářeční ekvivalenty *na mašličku* jsou jiného motivačního původu. Ojevují se totiž v těsném sousedství bývalého německého osídlení (Novoměstko a Novojičensko), a jsou patrně výsledkem kontaktu českého osídlení s německými nářečímí v těchto oblastech.

ÜBER DIE ENTWICKLUNG DER DIALEKTISMEN IN DEN GRENZGEBIETEN NORDMÄHRENS

In diesem Beitrag werden einige von mundartlichen Wortschatzelementen in der Sprache des Alltagsverkehrs der jungen Generation in hen neu besiedelten Grenzgebieten Nordmährens behandelt. Die Aufmerksamkeit wird denjenigen Begriffen gewidmet, derer Benennungen sich in den traditionellen, geographisch gegliederten Dialekten differenzieren. Im Material, der durch die Terrainforschung gewonnen wurde, zeigen sich in der Entwicklung von den lokal begrenzten Wortschatzelementen zwei Tendenzen als bedeutungsvoll. Die erste Tendenz läßt sich bei denjenigen Benennungen beobachten, die besonders oft im Familien- und Hauslebenmilieu erscheinen (Quirl, Rassel). In diesen Bereich dringt allmählich die Kenntnis der schriftlichen Benennungen (sicher auch dank der industriellen Erzeugung dieser Gegenstände) hinein. Eine wichtige Rolle spielt dann auch der Sprachgebrauch der ethnischen Majoritätsgruppe von Besiedlern in jedem Dorf (Bezeichnung aus ihrem Dialekt wird nämlich sehr oft global übernommen). Der sprachliche Familienursprung weist heute nur wenige Über-

einstimmungen aus [diese sind dann mit der sprachlichen Tradition der Mutter verbunden]. Die andere Tendenz zeigt sich bei denjenigen Begriffen, deren Benennung v. a. im Kinderkollektiv ihre Geltung findet (Distelköpfchen, Ohrwurm, Schnursenkel); der Kontakt mit der Tradition ist in diesen Fällen aufs Minimum beschränkt. Für diese Begriffe bildet die junge Generation neue Benennungen, die im Vergleich mit den Dialektismen durch eine minimale Expressivität und durch Merkmallosigkeit gekennzeichnet sind.